

львівська міщанська акція зосталась єдиною і неповтореною більше сторінкою історії міщанського життя на Україні, і Львів з цього боку був нашою Прагою. Наші «божі бойовники» — козаки зібрались не так скоро, як чеські таборити, — дистанція була більша! Вони не поспіли в поміч львівському міщанству, і не під Львовом, а на київських берегах задали свій бій Римові, королеві й магнатству. Роль Львова через те була більше ефемерна, слабша, переминаюча. Його політична роль розгойдалась на хвилях уже німецької Реформації XVI в. Але початки львівської акції значно випередили добу реформаційних впливів — їх треба шукати в другій половині, в останніх десятиліттях XV в., а безпосередні взірці — в акції чеській.

Ця львівська акція має характер цілком православний, церковний, консервативний навіть, — хоча і орудує засобами революційними. Вона організує львівське владцтво як вповні канонічну українську єпархію — вікаріат київської митрополії; під його фірмою хоче провести відродження національної культури, фундує свою друкарню і школу, і знов-таки в канонічному джерелі, у влади патріарха шукає засобів своєму чисто революційному праву приборкування єпископської самоволі. Вона, таким чином, сплітає реформаційні течії XV—XVI вв. з тією течією «поправи церкви», що поволі наростає в самій церкві під враженнями і ударами новаторів-реформістів, з одного боку, урядових натискань до унії, з другого. Тенденції реформи характеристичним способом комбінуються з тенденціями консервації — «очищення», а не реформи. Ця течія очищення дає себе відчутти особливо яскраво в церковній акції початку XVI в. Акти Віленського собору 1509 р. — найбільш конкретний і яскравий її документ, але вона помітна і в різних інших явищах кінця XV в. і початку XVI: дає себе відчутти у відсвіженні і доповненні книжного запасу, мабуть, і в пробах друківаних видань (краківських, Фіолевих); характеристичним способом комбінується в роботі Скорини, як побачимо ще нижче. На жаль, це взагалі одна з найбільш занедбаних досі сторінок історії життя цієї доби!

Цікаво бачити, як навіть ця церковна, консерваційна течія дедалі захоплюється отою течією «світською» чи «народною»: тим процесом переходу письменства з традиційної церковної мови на мову «посполиту», вживану в діловодстві і сильно наближену до розмовної мови, що я вище отмітив як *найважливіше*, кінець кінцем, *літературне явище цієї доби*. В момент поширення реформаційних впливів, в середніх десятиліттях XVI віку це процес вже закінчений: книжність уже володіє цією мовою, літературне відродження XVI в. застає її більш-менш викінченою, бере її як готове знаряддя. Формування

її та перехід на службу літературній роботі припадає на цей з поверхні яловий і нерухомий XV вік, включно з початком XVI.

На жаль, у деталях цей процес досі не простудійований. У загальних же рисах він представляється так, що мова, вироблена в канцелярійнім діловодстві — простіша, конкретніша, ясніша,— стала поволі все в більших розмірах вживатися в поміч мові церковнослов'янській, що омертвіла й відійшла від життя. Вона стала занадто незручною і конвенціональною, почуття й розуміння її зникало, а з тим затрачувалась і довіра до її конкретності і точності, адекватності. Мова канцелярійна, котрою списувались розпорядження, контракти, рахунки, в противність метафоричності і образності, деякій — навіть умисній притемненості книжного вислову, завжди старалася бути недвозначною, як менше хиткою в тлумаченні, стреміла до вислову для всіх ясного, однаково зрозумілого, свobodного від усякої можливості натягання і непевності. З тим, як церковна мова тратила свою конкретність, все більше звертались до цієї ділової, канцелярійної мови. Уже старі церковні устава в цім характеристичні: вони говорять короткою, лапідарною мовою законів, а не риторичними плетіннями старого літературного стилю. Процес формування цієї нової мови від записів «Руської Правди» через грамоти Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича 1280-х рр. (заховані для нас списателем останнього волинського літопису), через договірні, надавчі, купчі, межові грамоти XIV в., в доволі значній кількості заховані з Галичини й Волині, підводить нас до сього моменту, коли ця нова мова починає вживатись у книжності,— власне, в часах гуситських впливів. У чотирьохвіковій історії свого розвитку, задокументованій писаними пам'ятками, вона все більш розгублює елементи староболгарської книжної мови (котрою списані договори з греками X в.), зближається до живої мови, з одного боку, з другого — поступово переходить через офіційні впливи чеські, польські і білоруські — в залежності від мови і термінології діловодства державних установ.

Як я мав нагоду запримітити, елементи чеської канцелярійної мови дуже значні в галицьких грамотах XIV в., вони переходили сюди і безпосередньою і посередньою дорогою — через канцелярійну мову польську, разом з її елементами¹. Елементи білоруські стали поширюватися пізніш, у XV віці,

¹ Кілька типових взірців я дав у VI т. «Історії України», с. 367—368, про новий корпус текстів В. Розова див. нижче.

завдяки впливам «офіційної» мови великокняжої канцелярії Великого князівства Литовського, що підпало білоруській стихії в своїй формації, а з розвоєм державного центра і до певної міри — централізації адміністрації великого князівства, впливала і на мову провінціальну. Найбільш різкою рисою білоруської фонетики було змішування *ѣ* з *е*, і через те часте замінювання в орфографії *ѣ* через *е*, тим часом як в українській мові *ѣ* перейшло в *і*, і в її орфографії змішуються ці дві букви. Так само часто змішуються в українській транскрипції *и* та *ы*,— що буває рідко в білоруській. Деякі ж фонетичні прикмети спільні й українській, й білоруській вимові (мішання у і в, пом'якшення гортанних і подібне). Через те з поширенням білоруської транскрипції на Україні в другій половині XV в. стає не раз дуже тяжко відрізнити пам'ятки білоруські й українські, і дослідники, не доходячи цих різниць (за браком докладніших студій над еволюцією й районізацією цієї нової письменності) найчастіше загально означають їх як «західноруські» (або як «південно-західні» в недокладнім скороченім уживанні цих слів замість «південно- і західноруські»). Се незвичайно утруднює всяке дослідження літературного і культурного руху цих часів¹.

Між причинами, які ослабили відпорність старої, церковної книжної мови проти впливів і поширення сеї нової, світської, я думаю, певну роль відіграла ота поновлена болгаризація її, піднята під впливами Єфимової реформи з кінцем XIV в., заходами головно митрополита Кипріяна. Я вище мав нагоду відмітити пізніший московський відзив про замішання, внесене Кипріяновою реформою. З одного боку, пішла поголоска, що старі тексти негодящі,— їх треба правити і в змісті,

¹ Історією актової, канцелярної української мови займався був один з київських філологів, Володимир Розов. Тричі забирався він до цієї праці, та ніяк не міг вийти поза історію питання. Ще найдалі пішов він у короткій статті — своїй університетській вступній лекції (Значеніє грамотъ XIV и XV вѣковъ для історіи малорусского языка.— Університетскія извѣстія. К., 1907, V) — тут хоч коротко увійшов він у фонетичні відміни і спільності грамот українських і білоруських. Ширше хотів він обговорити питання в розвідці, котру почав спочатку по-українськи під ширшим заголовком (До староруської діалектології (Іще до питання про галицько-волинське наріччя) — Записки львівські, 1907, т. 77), а потім по-російськи: Изслѣдование языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ.— Унив. извѣстія. К., 1913, X—XII, с. 1—90. Але в обох редакціях, як я сказав, він не вийшов поза історію питання. Одночасно почав друкувати збірку текстів, але поки закінчив, набігла революція. Книга ледве вискочила з друкарні Київської Лаври, де вона друкувалась,— без індексів, без виправлень, без усякої вступної статті і тільки в кількох примірниках, під заголовком: Южнорусскія грамоты, собранныя Владиміромъ Розовымъ, т. I. Изд. Отдѣл. русского языка и словесности Акад. наук, К., 1917. Своїх студій автор не мав змоги потім продовжити, і ніхто інший не взявся до них.

і в мові, і в транскрипції. Засвоїти нові принципи, а навіть просто-таки вияснити собі, в чім річ, не так було легко, особливо на периферії, а тим часом стара письменність була огужена самими її керманичами! Се йшло назустріч гадкам про потребу переходу на «посполиту мову», в інтересах зрозумілості, при нових перекладах Біблії (за прикладом чеської) і подібне. А з другого — прискоряло перехід або наближення до тієї світської канцелярній мови (що тим часом все наростала) в усякій взагалі письменській роботі.

З другого боку, впливав загальний упадок традиціоналізму в нашому житті з ослабленням ієрархії, церкви і книжної творчості. Старої церковної мови менше вчилися, менш орудували нею, тому були слабші в ній, і все менш ставало таких людей, що мали охоту і відвагу нею писати. Аналіз текстів другої половини XIV в. показує, що навіть силуючись писати старою церковною мовою, українські та білоруські фахівці збивались на орфографію, фонетику і склад канцелярній¹.

Тим легше мусили впадати в мішанину одної і другої книжники і писарі менше вправні, а інші і свідомо переходили на світську мову, менш претензійну і вибагливу, йдучи назустріч загальному ухилові у цей бік².

¹ Аналізуючи, наприклад, чернетку (брульон) соборної супліки до патріарха в справі поставлення на митрополію владики Йони (коло р. 1490), що була списана, очевидно, в митрополічій канцелярії, то значить — серед людей, що найкраще орудували старою українською мовою, академік В. М. Петец робить такі помічання: «В орфографії помітна пристрась до південнослов'янських форм транскрипції (Єфимової школи): прѣвостоятельному, вѣсточныя, всеа, твоєа, і таке інше. Але поруч церковнослов'янських форм — литовського, руського, честнаго, великаго, — писець вживає також форми руської: великого, полского, сильного і таке інше. Поруч знаходимо форми повноголосні і неповноголосні: наперед, оборонити і — непрестанно; та ж непослідовність в уживанні дієприкметників тепер. часу: въздаваюци і потребуючи. Найзамітніші сліди впливу рідної говірки на писаря бачимо у формах: имущому, оутышающому, приводящому, святѣйшому нашомъ і таке інше (що стрічаються, правда, вже у південноруських пам'ятках XIII в.); відзначимо ще форму першої особи множини есмо, уживання прийменника из замість съ — из листы; а також цілий ряд транскрипцій, що виявляють у вимові писаря ототожнення *ѣ* з *і*, *и* з *ы* і ствердження *р*: владителя, таковѣмъ (3 відм. множини), инѣхъ (4 відм. множини), монастира. Крім того, звичайна канцелярійна термінологія, що склалася під впливами польської практики, дала низку спеціальних запозичень: пань, король, невимовный, посольство і подібне». — Челобитная о благословеніи на кievскую и всея Руси митрополію архієп. полоцкаго Іоны Глезны. — Унив. извѣстія, К., 1904, X, с. 4.

² Дуже інтересний — бо докладно означений і хронологічно, і географічно — документ цього ухилу в бік простої мови серед низших письменних верств дає Мінея 1489 р., переписана в Камінці Литовським: «Списана бысть книга сия, нарицаемая Четья, въ градъ у Камяниц при великом короли Андрыи в лѣто 6900-е 97 и индикта въ 7, а тогда держалъ от короля Каменецъ пань Третина кухмистръ, а п(и)сал сію книгу нѣхто ес(ть) Березка з Новагородка с Литовского поповичъ, попа литовоцкого сынъ Семионовъ

Він відповідав загальній тенденції світського загалу, що виявилася в зазначених вище змаганнях аристократії і міщанського загалу (братський рух). Взяти церковну справу. Аби «посполитий чоловік» міг розбиратися в цій справі, в її догматичних і канонічних контроверсіях, треба було зробити йому приступними відповідну літературу: Святе Письмо в першу чергу, а там і інші писання. Оскільки церковні кола хотіли опертися на цей рух, а не викликати його проти себе, вони мусили йти на руку йому в сій тенденції. Так поруч недобровільного ухилу в бік світської мови йшов у тім напрямі і свідомий.

Дольбнича, *и*ж в нитрополи, а псалъ есми от початка кнѣги сам от довки до половины, от стога Семіона до сорок святыхъ». Що це Кам'янець на Лосні, так званий потім Литовський — в булому Берестейським повіті, на північний схід від Берестя Литовського, посвідчує ім'я держателя кухмістра Третини = Трет'яка і сусідство Новгородка і Воїня (теперешній Вогинь на Холмщині, де потім ця «Четья» переховувалася: «року 1686 оправлена бысть кнѣга сия отцем Іоаном Саковичем презб. воинским м сцким»). Цей попівич Березка — чим його протограф — дуже сильно і, очевидно, свідомо модернізував стару мову не тільки в фонетиці, а і в лексиці, заступаючи старослов'янські форми й вимову уживаними в сучасній живій мові. Відзначимо, наприклад, такі форми: зацвила, процвитет, свитаючи, пересмиханья і паралельно графічна заміна *и* через *ѣ*: Александрѣя, асбиски, сирафѣми; особливо часто в імперативі: поищѣте, веселѣте ся, послужѣте, погубѣте і т. д. Поруч того ще частіше мішання *е* з *ѣ*; заміна *я* через *е*: светого, завезал, тысеццо, принезла, любечи, Єрополк; *е* через *о*: чому, жона, чотыри, нашодши, ажо і т. д.; *е* через *и*: стримъ главъ, отверичисъ; мішання *и* з *ы*: нине, тысячъ, заточѣныя; *у* і *ѣ*: вшима, оудова, вѣже, повченъ, оу послѣднии день, оузяли і подібне; бчюла; невдовезъ; зборъ, згорѣла, дождю, хто, няхто, што, ништо. У відмінюванні: до часоу, от голоду, запахоу; моужеви, огневи, змиевѣи; змиеве, жидове, чинове; жадного, живого; оу роду жидовскомъ, на страшномъ; стѣны городовѣи, малыя дѣтки і подібне. Такі вирази, як: оулекъ ся, всъхощп ся, вчинок, година, годовати, голосно, гольтяй, гольтяйство, дей, долов, допевна, досягнути, забороняю, завждь, завидощи, зачекпа, казати, кликати, клопот, коли, крыница, моцно, мѣстце, небога, тбати (дбати), обецати, пекло, посполъ, посоромотити, свѣтчити, скрыля, сягають і подібне. Зважаючи на амальгаму елементів українських і білоруських, О. Соболевський висловив здогад, що це наслідок списування білорусом Березкою з галицько-волинського оригіналу; це пояснення прийняв потім і М. Карпинський. Але можна бачити тут відбиття і живого говору цієї пограничної між українською і білоруською областю країни — і впливи тієї мішанини білоруських і українських фонетичних елементів, що стає з кінцем XV в. взагалі досить помітною в новій, творимій книжній українській мові.

Деякі статті носять вигляд цілком нового перекладу, на нову мову, і от як, наприклад, виглядає «Слово на Воздвиження» (арк. 20): «Константин Великий, первый хрестьянский царь, имѣлъ вальку великую и коли пришолъ на Дунай къ бою, увидѣлъ неприятеля много, а своих мало, почал тужити и того дня до ночи был у печали. И позрѣлъ на небо къ Богу, узрѣлъ на небесѣх честный крестъ звездами написанъ, и гласть бы(сть) с небеси: «Костянтине царю, сесь ти в помощь, симъ прогаянй невѣрных. И назавтрис, вѣставши, царь вдѣлалъ крестъ, каковъ же видѣлъ на небеси. Пошел на бой, силою честного креста поразилъ супротивных. И пришел до Рима, крестився самъ и мати его Елена от стога папи Селивестра, матер же свою опустил до

Отак різні причини і тенденції сходилися і об'єднувалися в цій звороті, що є zarazом і симптомом тих змін, які проходили в соціальному і культурному житті наших країв, і першорядним фактором дальшої еволюції його.

Так виглядає, в коротких рисах, у приступнім на цей мент матеріалі, комплекс течій і впливів, що на переломі XV і XVI вв. утворили перші підстави для пізнішого відродження — підогрітого і прискореного потім, від середини XVI в., реформаційним рухом. В основі лежать корінні економічні зміни — заміна аристократичної верстви (остаточно погромленої в 1430-х роках) верствою міщанською: хоч якою ефемерною, але все-таки озброєною новими засобами і ресурсами, завдяки переходу від чисто натурального, княжо-боярського господарства до грошового: від поміщицького села до міщанського міста (другий розвій експорту і фінансового капіталу). А упадок старої церкви та ієрархії і приплив нових культурних та інтелектуальних течій з Заходу полегшує ідеологічні зміни в соціальній та культурній надбудові нашого суспільства і приготує літературний рух кінця XVI в. («перше відродження»).

У цій загальній ситуації в схарактеризованім вище комплексі нових течій і тенденцій знаходять своє місце і пояснення ті — не раз дуже фрагментарні й відокремлені літературні факти кінця XV і початку XVI віку, до котрих тепер мусимо перейти.

Перекладні повісті. В кількох збірниках, письма XV—XVI в., заховалася до нас серія повістей, очевидно, західного, католицького походження¹. Така «Мука Христова», писана біло-

Єрусалима искати честного креста». Пор. ще далі.

Про сю Мінею: *Петровъ Н.* Рукописная «Четья» 1397 года западно-русского происхождения.— Рус. фил. вѣстникъ, 1881, т. V; *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года.— Рус. фил. вѣстникъ, 1889, т. XXI; *Соболевский А.* Очерки изъ истории русскаго языка. К., 1884, с. 72 і далі; *Владимировъ П.* Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности (ЧИОНЛ, т. 4, с. 18). Готовить видання її П. М. Попов, консерватор київської лаврської бібліотеки, де тепер ця Мінея переховується.

¹ Ся група збірників XV і XVI вв.:

Збірник бібліотеки Залуських, № 391 (з Петерб. Публ. бібліотеки тепер забраний до Варшави), містить тільки три повісті, близькі до себе змістом і характером мови:

Повість про «Муку» без заголовка, початок: «Мука Господа нашего Исуca Христа од преворотнихъ жидовъ такимъ обычаемъ стала се есть. Коли жъ немилостивые а окрутные жидова гадали о смерти Господа, како бы его лстыиве зымали да убили...»

Повість про трьох царів, без заголовка, початок: «Коли ж превелебныхъ трохъ чорнокнижниковъ и певно правдивныхъ трохъ королевъ преславныхъ весъьтъ отъ солнца всхода ажъ до заходу хвалами і мздами уже есть наполненъ...»